

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 28, Sayı: 1, Sayfa: 261-279, OCAK – 2018

Makale Gönderme Tarihi:29.09.2017 **Kabul Tarihi:**20.12.2017

OSMANLI DÖNEMİNDE ÇEMİŞGEZEK ŞEHİRİ

Çemişgezek in Ottoman Period

Celalettin UZUN*

ÖZ

Bugün Tunceli iline bağlı bir ilçe olan Çemişgezek tarihi süreç içerisinde değişik kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı döneminde din ve etnik köken bakımından farklı unsurları bünyesinde barındıran Çemişgezek şehri çok kültürlü bir nüfus yapısına sahipti. Şehir merkezinde 16. yüzyılda Müslüman nüfustan daha fazla gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. Ayrıca bu yüzyılda Müslüman ve gayrimüslimler farklı mahallelerde kümelenmişlerdi. Ne var ki sonraki dönemlerde değişik inançlara mensup olan bu toplumlar hemen hemen şehrin bütün mahallelerinde bir arada yaşayarak yakın komşuluk ilişkileri kurmuşlardır. Öte taraftan gündelik hayatın önemli merkezlerinden biri olan ticari mekânlarda da Müslüman ve gayrimüslimlere ait bir kısım işyerleri yan yana bulunuyordu.

Şehirde din ve eğitim alanında faaliyet gösteren müesseseler sayısı 16. yüzyıla nispeten sonraki yüzyıllarda artmıştır. Bu müesseselerin etrafında kurulan yeni yerleşim birimleri de ekseriyetle adlarını bu yapılardan almışlardır. Şehirdeki yerleşim alanlarının çoğunluğu bağ, bahçe gibi yeşil alanlarla çevriliydi. Mahallelerdeki evler de genellikle iki katlı olup, genişlikleri ve kullanım alanları farklılık göstermekteydi.

Anahtar Kelimeler: Çemişgezek, şehir, mahalle, dini yapılar, eğitim kurumları

ABSTRACT

Çemişgezek which is a district connected to the province, Tunceli, has done the honours for the different cultures in the historical process. Çemişgezek which included the different factors in terms of religion and ethnic origin in Ottoman Period had a multicultural population structure. More non-muslims lived in the city center rather than the muslims in 16. Century. Moreover, the muslims and non-muslims came together in the different counties in the century. However, those communities which had the different religions established the closed neighborhood relations as they lived together nearly in all the counties of city in the following periods. Furthermore, a part of business places belonging to the muslims and non-muslims were near-by-near in the commercial places which are one of the important centers in daily life.

The number of institutes which had activity in the religious and educational fields increased in the city in the following centuries rather than the sixteenth century. The new dwelling units which were established around those institutes took generally their name from those structures. The most of dwelling areas in the city were surrounded with the green fields such as the vineyards and yards. The housings in the counties were generally two-storey houses their width and usage areas were different.

Key Words: Çemişgezek, city, county, religious structures, educational institutions

Osmanlı Döneminde Çemişgezek Şehri

GİRİŞ

Şehirler, içtimai hayatın her yönünü kapsayan çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü, kültürel ve ekonomik birikimin yoğunlaştığı önemli yerleşim birimleri olup, toplumsal hayatın merkezini

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü BİNGÖL, e-posta: celaeddinuzun@hotmail.com

teşkil ederler¹. Bu yerleşim birimlerinin şekillenmesinde fiziki özellikler, insan ve kültürel seviye gibi üç önemli unsurun karşılıklı etkileşimi söz konusudur².

Şehirleri inşa eden her uygarlığın kendine göre bir dünya görüşü ve hayat felsefesi vardır. Bundan dolayı şehirlerin fiziki çevresi medeniyetin yaşam biçimini yansıtacak tarzda inşa edilmekteydi. Medeniyet telakkisine göre insanların her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı dini, eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlar tasarlanmaktaydı. O yüzden şehirdeki yapılardan hareketle o bölgede hâkimiyet kurmuş uygarlıkların tarihsel ve toplumsal gelişim süreçleri takip edilebildiği gibi yine bu yapılardan hareketle medeniyetlerin ihtişamı ve estetik anlayışı da ortaya çıkartılabilmektedir³. Bu suretle günümüze intikal eden kadim medeniyetlerin izleri takip edilerek geçmişte yaşayan insanların gündelik yaşamlarını ve hayata nasıl baktıklarını tespit etmek mümkündür. Diğer bir deyişle medeniyetlerin temsil ettiği mimariye bakılarak şehirleri ve onları imar etmiş olan insanlarla aralarındaki çok yönlü derin ilişkiyi anlamak mümkündür.

Müslümanlar tarafından fethedilen diğer medeniyetlere ait tarihi şehirlerin çoğunda fiziki yapıya genel itibariyle dokunulmamıştır. Farklı inançlara ait dini ve eğitim müessesleri, İslam dininin sunmuş olduğu hoşgörü altında faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir.

Öte taraftan Müslümanlar fethettikleri şehirleri İslam karakterini yansıtacak bir şekilde imar etmiş; cami, mescit, medrese gibi dini ve eğitim kurumlarıyla buraları donatmışlardır. Bu sebepten batı medeniyetinin temsil ettiği şehirlerden farklı olarak İslam medeniyetinin temsil ettiği şehirler birden fazla kültürün birlikte yaşama imkânı bulduğu çok kültürlü bir yapıyı yansıtmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı medeniyeti de çok kültürlü bir yapıyı temsil etmekteydi. Osmanlı Devleti tebaasına sınırsızca sunduğu dil, inanç ve kültür özgürlüğü sayesinde Hristiyan ve Museviler kültürel yapılarını ve mabetlerini yüzyıllarca yaşatarak günümüze kadar getirebilmişlerdir. Dolayısıyla İstanbul'dan Bağdat'a, Şam'dan Saraybosna'ya kadar Osmanlı şehirlerinde dinsel ve etnik bakımından homojen bir nüfus görmek mümkün değildi. Aksine Osmanlı şehirleri, devrin Avrupa şehirleriyle mukayese edilmeyecek kadar çok dinli ve çok kültürlüydü⁴.

Bu çalışmada Osmanlı dönemin de çok kültürlü bir yapıya sahip olan Çemişgezek şehri tanıtılacaktır. Bu suretle Osmanlı dönemi şehrin fiziki yapısını oluşturan ve gelişiminde rolü olan her biri birer vakıf eseri olan dini ve eğitim kurumlarına değinilecektir. Ayrıca şehirde bulunan mahalleler ve gündelik hayatın yoğun bir şekilde yaşandığı iktisadi mekânlar ile adli ve beledi işlerin birlikte yürütüldüğü mahkeme hakkında bilgi verilecektir.

Çemişgezek Şehri

Osmanlı Devleti'nin idari birimlerinden olan sancak, kaza ve nahiye merkezleri genellikle şehir ve kasaba diye anılmaktaydı. Ne var ki bir merkezin şehir olarak tavsifiyle ilgili mutlak bir ölçüt bulunmamaktadır. Ekseri bir şehrin tanımlanmasında ölçüt olarak nüfus, idari ve ekonomik özellikler dikkate alınmaktadır⁵.

Osmanlı Devleti'nde 150-200 hanelik bir yerleşim yeri şehir olarak kabul edilirdi. Bu nüfusla birlikte bir yerleşim yerine şehir denilebilmesi için aynı zamanda orada tarım dışı mal ve hizmet üretilmesi ve bunların yakın ve geniş bir çevre içerisinde pazarlanması gerekirdi⁶. Dolayısıyla

¹ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Şehir", *DİA*, 38, 2010, s. 441.

² Mehmet Karagöz, "Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler", *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 104.

³ Ali Cançelik, "Şehirler ve Semboller", *Şehir Üzerine Düşünceler* (Editör Hasan Taşçı, Nureddin Nebati), İstanbul, 2014, s. 30,32.

⁴ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul, 2016, s. 71-72.

⁵ İlhan Şahin, "Osmanlılar'da Şehir", *DİA*, 38, 2010, s. 446.

⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999, s. 159-162.

Osmanlı kanuna göre bir yerde bedesten, han, kervansaray ve hamam bina edilmişse, o yer kasaba olarak kabul edilirdi⁷.

Osmanlı belgelerinde şehir “Cum‘a kılınur ve bazar durur” olarak tarif edilmektedir⁸. Ancak kimi merkezi köylerde Cuma namazlarının kılındığı caminin bulunduğu mevki *kasaba-i karye* olarak ifade edilmektedir. Ayrıca bu caminin önünde de Cuma günleri pazar kurulabilirdi. Bu pazar köylülerin her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı önemli bir merkez olup çevre köylerde yaşayan insanların birçoğu da ihtiyaçlarını buradan temin ederdi⁹. Öte taraftan işlek yolların üzerinde bulunan bazı köylerde de ekonomik hayatın önemli merkezlerinden olan han ile birlikte hamam, kahvehane, boyahane, kasap, terzi ve bakkal dükkânları gibi ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar bulunurdu¹⁰.

Şehirlerde olduğu gibi kırsal kesimlerde de Cuma namazının kılınabileceği camilerin ve ticari faaliyetlerin yürütüldüğü pazarların olması, şehir için belgelerin diliyle *Cum‘a kılınur ve bazar durur* şeklinde yapılan tanımlamanın yeterli olmayacağını göstermektedir. Bu sebepten bir yerleşim yerinin tam anlamıyla şehir olarak kabul edilebilmesi için nüfus ve tarım dışı üretimin yanı sıra orada yaşayan insanların güvenliğinin sağlanması ve özellikle de belirli bir yönetim merkezi olması gerekmektedir. Bu suretle şehrin en önemli fiziki yapıları olarak ibadethaneler, iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü alanlar, yönetim binaları ve sur gösterilebilir¹¹. Gündelik hayatın yoğun bir şekilde yaşandığı bu alanlardan başka Osmanlı şehrinin temelini oluşturan tekke ve zaviyeler ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü vakıf binaları da şehirlerin fiziki yapısını oluşturan önemli unsurlardandır. Ayrıca fiziksel ve sosyal açıdan İslam kentlerinin en önemli özelliği, şehrin mahallelere bölünmesiydi¹². Mahallelerin mimari yapısını ise dini yapılar ile birlikte şehir halkının meskûn olduğu evler ve sokaklar oluştururdu¹³.

Çemişgezek ve çevresi çok eski dönemlerden itibaren bir yerleşim merkezi olup, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. İlk yerleşim tarihi M.Ö 6000'lere kadar götürülen Çemişgezek ve çevresinde Subarlar, İşuvalılar, Hititler, Urartular, Medler, Mekodonya, Romalılar, Partlar, Kapadokya Krallığı ve Doğu Roma İmparatorluğu hâkimiyet kurmuştur¹⁴. Malazgirt savaşından sonrada bölge Müslüman unsurların egemenliğine geçmiş ve Türkler buraya sistemli bir şekilde yerleşmeye başlamışlardır¹⁵.

Çemişgezek coğrafi¹⁶ ve yer şekilleri bakımından şehirleşmeye uygun bir yerleşim yeri değildi. Şehrin kurulduğu arazinin etrafı engebeli ve dik yamaçla çevrili olması tarımsal üretimi sınırlamaktaydı. Ayrıca yerleşim yeri olarak ticari yollardan uzak bir bölgede bulunması şehrin gelişimini etkileyen diğer bir olumsuz unsurdu. Ne var ki önemli su kaynaklarının bölgede

⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII.TTK*. Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, Ankara, 1981, s. 1265.

⁸ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII.TTK*, s. 1265.

⁹ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 080*.

¹⁰ Celalettin Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2016, s. 313.

¹¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 1265.

¹² İlhan Şahin, “Osmanlılar’da Şehir”, *DİA*, 38, 446.

¹³ İsmail Doğan, “Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarılması Gereken Dersler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35/1-2 (2002), s. 19.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamit Zübeyr Koşan, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara 1976, s. 35; Emin Bilgiç, “Anadolu’nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, *Belleten* X/39, Ankara 1946, s. 409; Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1987, s. 103; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 7-9.

¹⁵ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, s. 368.

¹⁶ Çemişgezek bugün Tunceli’ye bağlı bir ilçe olup Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde 38-39 doğu meridyenleri ile 39-40 kuzey paralelleri arasında yer almaktadır. Çemişgezek’in güneybatısında Tunceli, doğusunda Pertek ve Hozat, kuzeyinde Ovacık ve Erzincan, batısında Elazığ ve Erzincan, güneyinde de Keban Baraj gölü bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, Çemişgezek Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği Yayınları, 1997, s. 17.

bulunması ve fiziki açıdan da saldırılara karşı oldukça korunaklı bir yer olması ilk ve orta çağda bu yerleşim yerini cazip hale getirmiştir¹⁷. Öte taraftan tarımsal üretime uygun olmayan fiziksel özellikleri hayvancılığın yapılmasına elverişliydi. Burada üretilen peynir ve yağ gibi hayvansal ürünler ile sığır, keçi, koyun gibi hayvanlar da komşu kazaların şehirlerinde pazarlanırdı¹⁸.

Resim 1: Çemişgezek Şehrinin Genel Bir Görünümü (Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 14).

16. yüzyıl tahrir kayıtlarında *şehir* olarak geçen yerleşim yerinde bir Ulu Camii ve medresenin yanında kasaphane, meyhane, boyahane gibi hem sanayi hem de ticari tesislerin olması bu yüzyılda Çemişgezek şehrinin küçük ölçekli bir yerleşim merkez olduğunu göstermektedir. Küçük ölçekli bir şehir niteliği taşıdığı için dini ve eğitim müesseselerin sayısı da azdı. Zira Ulu Camii ve medresenin haricinde şehirde Molla Halil, Veli Bey ve Hayme Hatun isminde üç mescit vardı¹⁹. Dolayısıyla bu yüzyılda şehir merkezinde sakin olan Müslüman nüfusun miktarı fazla değildi. Nitekim tahrir defterlerinde şehir merkezinde vergi vermekle yükümlü olan Müslümanlara ait hane

¹⁷ Bülent Güner-M. Dursun Çitçi, “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elâzığ, 2003, s. 26-27; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 58. Osmanlı döneminde de şehirlerin genellikle saldırılara karşı korunaklı noktalarda kuruldukları görülmektedir. Konuyla ilgili bkz. Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 225.

¹⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 57,62,162.

ve mücerretlerin sayısının gayrimüslimlere göre oldukça az olduğu görülmektedir²⁰. Tahrir defterlerinden hareketle şehirde vergi ödemekle yükümlü olan hane ve mücerret sayısı dikkate alınarak şehrin tahmini nüfusu çıkartılmıştır. Yapılan nüfus hesaplamasına göre 1518 yılında şehirde 355'i Müslüman 1480'i de gayrimüslim olmak üzere toplam 1835 kişi vardı. 1523 yılında şehirdeki hem Müslim hem de gayrimüslim nüfusta bir artış olmuştur. Müslümanların yaklaşık nüfusu bu tarihte 674'e çıkarken gayrimüslimlerin de yaklaşık nüfusu 1703'e yükselmiştir. Bu tarihte şehrin toplam nüfusu ise 2377'ye ulaşmıştır. 1541 yılında şehirdeki nüfus artışı devam etmiş Müslüman nüfus 1624, gayrimüslim nüfus 2558 olmuş, şehrin toplam nüfusu ise 4182'ye yükselmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman nüfus artmaya devam ederken, gayrimüslim nüfusta gerileme olmuştur. Fakat gayrimüslim nüfusta düşüş olmasına rağmen bu tarihte de şehrin çoğunluğunu bunlar oluşturmaktaydı. Nitekim 1566 yılında şehirde tahmini 1652 Müslüman varken, yaklaşık olarak 2333 gayrimüslim bulunmaktaydı. Şehrin toplam nüfusu ise bu tarihte 3985 idi²¹. Fakat yapılan tahmini nüfus hesaplamasında çoğunluğu Müslümanlardan oluşan ve vergi ödeme yükümlülüğü olmayan kişilerin göz önünde bulundurulmadığı dikkate alınmalıdır. Bu da Müslüman nüfusun hesaplanan nüfustan daha yüksek olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki bu yüzyılda gayrimüslim ahalinin sakin olduğu mahalle sayısı da Müslüman mahallelerden daha fazlaydı. Şehrin 11 mahallesinin 5'inde Müslümanlar, 6'sında ise gayrimüslimler sakindi. Medrese, Hâr(dâr), Mahkeme, Mescid-i Veli Bey ve Mescid-i Molla Halil isimli mahallerde Müslümanlar meskûndü. Harbende, Hamam, Çirlik, Kürüslü, Kal'a-i Tüvir, Şehr-i Üstek adlı mahallelerde ise gayrimüslimler oturmaktaydı²². Ancak Çemişgezek'teki gayrimüslim nüfus zaman içerisinde azalmıştır. Nitekim 1627 yılında buradan Harput'a gelip yerleşen gayrimüslimler vardı²³. Daha sonraki yıllarda da gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusa oranla daha da azaldığı görülmektedir. Zira 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde şehirde 820 gayrimüslim erkek varken, 1040 da Müslüman erkek vardı. Şehirdeki gayrimüslimler etnik olarak Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Hristiyanların bir kısmı ise Protestanlık mezhebini²⁴.

17. yüzyılın ortalarında Çemişgezek'e gelen Evliya Çelebi şehir hakkında fazla bir bilgi vermemiştir. Çemişgezek'in 150 akçelik bir kaza olduğundan bahsetmiş ve burada müftü, nakip ve muhtesip gibi görevlilerin bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi, kalenin idaresinden sorumlu olan bir dizdar ile onun emrinde çalışan neferlerin olduğundan da bahsetmiştir²⁵.

Çemişgezek şehrinin yukarıda belirtildiği üzere 16. yüzyılda 11 mahallesi vardı. Uzun bir süre şehirdeki mahalle sayısında görünür bir artış olmamıştır. Nitekim 1690 ve 1823 yılları arasında kapsayan Çemişgezek hurufat defterlerinde şehirde 11 mahalle ismi tespit edilmektedir. Bu belgelerde 16. yüzyılda şehirde bulunan bir kısım mahallelerin mevcudiyetlerini devam ettirdikleri, diğer bir kısım mahallelerin yerine ise yeni mahallelerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Medrese, Mahkeme, Veli Bey, Üsbek (Üstek) mahalleri 16. yüzyılda olduğu gibi aynı isimle varlıklarını devam ettirirken, Hamam adlı mahalle ise artık Hamam-ı Atik olarak zikrediliyordu. Ayrıca 16. yüzyılda şehirde adına rastlamadığımız Çukur, Üç Bey Ubur Bey, Yuşud Bey ve Aşağı adlarında yeni mahallelerin kurulduğu görülmektedir. Fakat 16. yüzyılda karşılaşılan Har(dâr), Molla Halil, Harbende, Çirlik ve Kürüslü gibi bir kısım mahallelerin ismine artık rastlanılmamaktadır. Ayrıca 1690 yılında şehirde Ulu Camii isminde bir mahallenin olduğu da farklı bir belgeden öğrenilmektedir²⁶. Öte taraftan 1835 yılında şehirde Kale, Çukur, Hamam-ı Atik, Hacı Cami Şerif ve Medrese adında beş mahalle vardı²⁷. Ancak 1870-1900 yılları arasında

²⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 60,62.

²¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 70,78.

²² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 63.

²³ HŞS, nr, 38244-III, s. 156/b.3.

²⁴ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli, 2013, s. 99-100.

²⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 3. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, s. 137.

²⁶ BOA. KK. d. 03811: 56.

²⁷ Uysal Dıvrak, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Çemişgezek ve Köylerinin Müslüman Nüfusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 8/41, 2015, s. 373-374.

kapsayan bazı sicil defterlerinde şehirde 17 mahallenin adı tespit edilmektedir. Ayrıca 19. yüzyılın son dönemlerini konu alan vilayet salnamelerinde de şehirde 14 mahallenin olduğu anlaşılmaktadır²⁸. Bu veriler de 19. yüzyılda şehirdeki mahalle sayısında artış olduğunu göstermektedir (bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Çemişgezek'in Mahalleleri

S. No	1566 ²⁹	1690-1823 ³⁰	1835 ³¹	1870-1900 ³²
1.	Medrese	Medrese	Medrese	Medrese
2.	Har(dâr)	Çukur	Çukur	Çukur
3.	Mahkeme	Mahkeme	Hamam-ı Atik	Hamam-ı Atik
4.	Mescid-i Veli Bey	Veli Bey	Hacı Cami-i Şerif	Hacı Cami-i Şerif
5.	Mescid-i Molla Halil	Ubur Bey	Kale	Kale
6.	Harbende	Şuyud Bey		Şuyud Bey
7.	Hamam	Hama-ı Atik		Kasırcı
8.	Çirlik	Üç Bey		Üç Bey
9.	Kürüslü	Aşağı		Ekrek
10.	Şehr-i Üstek	Üsbek (Üstek)		Mescid
11.	Kal'a-i Tüvir	Ulu Camii		Dere
12.				Tepebaşı
13.				Karib
14.				Teke (Tekke)
15.				Meydan
16.				Gafur
17.				Moğosor

Şehrin en küçük yönetim birimi olan mahallelerde kolektif yaşam alanları olduğu için buralarda ortak yaşam kaideleri egemendi. Bundan dolayı Osmanlıda mahalle, birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından sorumlu ve dayanışma içinde olan bireylerin oluşturduğu yer olarak tanımlanmaktadır. Yine bu yerleşim birimlerinin merkezinde mescit ve cami gibi dini yapıların bulunması nedeniyle mahalle, aynı mescitte ibadet eden insanların aileleriyle birlikte oturdukları şehir kesimi olarak da tarif edilmektedir³³. Ayrıca Osmanlıda uygulanan kefalet sistemi sebebiyle vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması, genel ahlak ve davranışlarla ilgili birtakım konularda mahalle sakinlerinin birbirlerinden sorumlu olmasından dolayı aynı mahallede oturan bireylerin etnik, din ve hukuki bağlarının olduğu vurgulanmaktadır³⁴. Dolayısıyla mahallenin dinsel ve etnik kökenleri benzer topluluklar tarafından oluşturulduğu yaygın bir düşüncedir³⁵.

Ne var ki bu görüşe bütünüyle katılmak mümkün değildir. Zira bazı Osmanlı şehirlerinde dini ve etnik bakımdan birbirinden farklı insanların yaşadığı mahalleler de vardı. Farklı inançlara sahip bireylerin oturduğu kimi mahallelerde Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetilmeyerek komşuluklar yapılmaktaydı. Bu suretle bir kısım Müslim-gayrimüslimlerin evleri iç içeydi. Hatta bazı evlerin avluları ortak yaşam alanı olarak kullanılmaktaydı. Diğer taraftan dini ve etnik köken farklılığı mahalle sakinlerinin sosyal ilişkilerini de etkilememiştir. Müslüman ve gayrimüslim aileler yakın

²⁸ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, s. 113.

²⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 63.

³⁰ *VGMA, HD, nr. 1092*, s. 127; *VGMA, HD, nr. 1100*, s. 111; *VGMA, HD, nr. 537*, s. 239,240; *VGMA, HD, nr. 1084*, s. 26; *VGMA, HD, nr. 542*, s. 203; *VGMA, HD, nr. 1094*, s. 134,135; *VGMA, HD, nr. 1099*, s. 19,20.

³¹ Uysal Dıvrak, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Çemişgezek ve Köylerinin Müslüman Nüfusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 373-374.

³² *ÇŞS, nr. 378*, s. 350/b.1; *ÇŞS, nr. 378*, s. 94/b.; *ÇŞS, nr. 378*, s.3/b.3; *ÇŞS, nr. 378*, s. 57/b.1; *ÇŞS, nr. 378*, s. 319/b.2; *ÇŞS, nr. 378*, s. 110/b.1; *ÇŞS, nr. 378*, s.113/b.2; *ÇŞS, nr. 378*, s. 120/b.3; *ÇŞS, nr. 378*, s. 121/b.1; *ÇŞS, nr. 378*, s.236/b.1,2.; *ÇŞS, nr. 378*, s. 238/b.1; *ÇŞS, nr. 378*, s. 316/b.1; *ÇŞS, nr. 380*, s. 240/b.1; *ÇŞS, nr. 379*, s. 175/b.1; *ÇŞS, nr. 379*, s. 121/b.2; *ÇŞS, nr. 379*, s. 57/b.2; *ÇŞS, nr. 379*, s. 95/b.1.

³³ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s. 69; İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Gaziantep, 2009, s. 231-255.

³⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, 2009, s. 2-3.

³⁵ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S. 5 (2003/2), s. 99.

münasebetler kurmuşlardır. Nitekim küçük yaşta yetim kalan gayrimüslim çocukların himaye edilip korunması ve bunlara babalarından kalan malların kontrolü için vasi olarak bir Müslümanın seçilmesi ve yine kimi gayrimüslimler alım-satım, nikâh ve hukuki gibi işleri için Müslüman komşularını kendilerine vekil olarak tayin etmeleri bu durumun göstergesidir³⁶.

Çemişgezek şehri din ve etnik köken açısından karma mahallelerden oluşmaktaydı. Şehirdeki Müslüman ve gayrimüslim ahalî yoğun olarak belirli mahallelerde oturmalarına rağmen iktisadi ve sosyal açıdan iç içe bir yaşantı sürdürmekteydiler. Mesela 17. yüzyılda Müslüman ahalinin çoğunlukla sakin olduğu Ulu Camii mahallesinde gayrimüslim ahaliden çok sayıda esnaf bulunmaktaydı³⁷. Ayrıca şehrin çarşısında Müslüman ve gayrimüslimlere ait bazı dükkânlar da iç içeydi. Nitekim *Sarraç Molla Ali*'nin dükkânının hemen bitişiğinde *Zağkonun oğulları Kirkor ve Evadis*'e ait dükkân bulunmaktaydı³⁸. Diğer taraftan Müslümanların çoğunlukla yaşadığı Hacı Camii mahallesinde de Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı anlaşılmaktadır. Mahallede Keşiş oğullarına ait evin bir tarafında *Şekeroğlu Yusuf*'un evi bulunurken diğer tarafında ise *Ali bin Yusuf*'a ait ev vardı³⁹. Çukur mahallesinin sakinleri de etnik köken ve din bakımından karma bir yapıyı yansıtmaktaydı. Eyub oğlu İsmail evinin bir tarafında *el-Hâc Hüseyinzâde Mehmed Emin* evi varken, diğer tarafında ise *Avid*'in evi bulunmaktaydı⁴⁰. Nüfusunun büyük bir kısmı gayrimüslimlerden oluşan Hamam-ı Atik mahallesinde de Müslüman aileler yaşamaktaydı⁴¹. Dolayısıyla şehirde inanç ve etnik açıdan bütünüyle homojen mahalleler hemen hemen yok gibiydi.

Çemişgezek şehrindeki mahallelerin isimlerini belirleyen unsurlardan en önemlilerinden biri dinî yapılarıdır. Bu yapılar da çoğunlukla banilerinin isimleri ile anılırdı (mesela Mescid-i Veli Bey, Mescid-i Molla Halil, Hacı gibi). Ancak zamanla “mescid” veya “cami” ismi terk edilerek mahallenin adı, binanın banisinin adıyla anılmıştır (mesela Veli Bey gibi). Yine şehirdeki mahalle isimlerinin adlandırılmasında bölgenin fiziki özelliği ve sosyal yapılar da ön plana çıkmaktadır. (mesela Dere Mahallesi, Tepebaşı Mahallesi, Çukur Mahallesi, Medrese Mahallesi, Mahkeme Mahallesi, Hamam-ı Atik Mahallesi, Kale Mahallesi ve Mescit Mahallesi gibi). Ayrıca şehir nüfusunun önemli miktarda gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle bazı mahalle adları üzerinde gayrimüslimlerin belirleyici role sahip olduğu da görülmektedir. (mesela Moğosor ve Üsbek veya Üstek gibi).

Öte taraftan, Çemişgezekte kırsal bölgelerden gelenlerin oluşturduğu bir mahalle de vardı. Ekrek köyünden⁴² göç edenler şehrin belirli bir bölgesinde kümelenmiş olup burası da Ekrek Mahallesi olarak adlandırılmıştır.

Çemişgezek şehri engebeli ve derin vadilerle çevrili bir alanda kurulduğu için ekseri sokaklarının dar olduğu söylenebilir. Muhtemelen şehrin sokakları, dönemin en önemli yük taşıma aracı olarak kullanılan at arabasının geçebileceği kadar bir genişlikteydi. Şehirdeki yolların çoğunluğu ise umumun faydalandığı *tarik-i 'amm* olarak adlandırılan sokaklardan meydana gelmekteydi⁴³. Şehirde çıkmaz sokaklara yani *tarik-i hass* olarak isimlendirilen özel yollara da rastlanılırdı⁴⁴. Bir kısım yollar ise güzergâhta bulunan kimi ticari mekânların adıyla anılmaktaydı.

³⁶ Celalettin Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2016, s. 366-369.

³⁷ *BOA, KK. d. 03811*, s. 56-59.

³⁸ *ÇŞS, nr. 379*, s. 5/b.1.

³⁹ *ÇŞS, nr. 379*, s. 49/b.1.

⁴⁰ *ÇŞS, nr. 379*, s. 67/b.1.

⁴¹ *ÇŞS, nr. 379*, s. 96/b.2; *ÇŞS, nr. 379*, s. 224/b.1.

⁴² *ÇŞS, nr. 379*, s. 175/b.1.

⁴³ *ÇŞS, nr. 379*, s. 70/b.2; *ÇŞS, nr. 379*, s. 86/b.3; *ÇŞS, nr. 379*, s. 96/b.2; *ÇŞS, nr. 379*, s. 106/b.4; *ÇŞS, nr. 379*, s. 124/b.2.

⁴⁴ *ÇŞS, nr. 379*, s. 95/b.1.

Mesela Çukur mahallesinde satışı gerçekleştirilen bir gayrimenkulün yeri tarif edilirken bir tarafında *hamam yolu* olduğu belirtilmiştir⁴⁵.

Şehrin mahallelerinde konutlar ile bahçeler iç içeydi. Hemen hemen her mahallede meyve ve sebze üretiminin yapıldığı bağ ve bahçeler vardı. Özellikle dut bahçelerine sıklıkla rastlanmaktaydı. Dere mahallesinde satışı gerçekleştiren bir ev ve bahçe yeri tarif edilirken evin etrafında çok sayıda bahçenin olduğu anlaşılmaktadır. Evin bulunduğu mahalde *Kilyos veled-i Ohan menzili* (evi) ve *bahçesi*, *İshak Bey bahçesi*, *Arvat bahçesi*, *Sahancı Karavid'in iki dönüm miktarı bahçesinden* bahsedilmektedir. Bu bahçelerin büyük bölümü de belgede dut bahçesi olarak geçmektedir⁴⁶. Tepebaşı adlı mahallede de *Bekir Efendi'ye* ait bir bahçenin yanı sıra burada bağlar ve dut bahçelerinin olduğu görülmektedir⁴⁷. Ayrıca Hacı Camii Mahallesinde satışı gerçekleştirilen yarım dönümlük dut bahçesinin yeri tarif edilirken, bahçenin bir tarafında *Müezzin Hasan emmi bahçesi* diğer bir tarafında ev ve umumum kullanımına uygun bir sokağın olduğu vurgulanmıştır⁴⁸. Hacı Camii mahallesinde kabristanın bulunduğu mahalde de evler ile meyveli ve meyvesiz dut bahçeleri vardı⁴⁹. Meydan mahallesinde ise kavak bahçeleri bulunuyordu⁵⁰. Üç Bey adlı mahallede kilisenin hemen yanında bir bahçe vardı. Yine bu mahallede *İnci Karabit'e* ait bahçe ile birlikte üç dönümlük meyveli ve meyvesiz başka bağ ve bahçelerin olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹

Bağ ve bahçelerin çokça olduğu diğer bir mahalle de Medrese mahallesiydi. Bu mahallede *Kezban bahçesi*, *Şaban bin Ömer bahçesi*, *Hâcı Mehmed ibn-i Ali bahçesi*, *Kurd Bekir Ağa bahçesi*, *Rum İli(Eyli) bahçesi*, *Ali Bey tarlası*, *Keleş nalband bağı*, *Borik bağı* ile yine çok sayıda dut bahçelerinin yanı sıra turp bağı da vardı⁵². Bu mahallelerin dışında Hamam-ı atik⁵³, Teke⁵⁴ mahallesinde de bahçeler vardı. Ayrıca şehirde *Çaybağları* olarak tarif edilen mevkide ceviz ve dut ağaçlarının olduğu da bilinmektedir⁵⁵. Yine şehirde Borazan bağları⁵⁶ ve Çukur⁵⁷ ismiyle adlandırılan bir bahçe de vardı. Dolayısıyla şehrin büyük bir kısmı bağ ve bahçeler ile çevriliydi.

Diğer taraftan şehirdeki bir kısım bağ, bahçe, konut ve bazı işyerlerinin hemen yanında belgelerde *bahr* olarak zikredilen akarsular veya dereler de vardı⁵⁸. Hiç kuşkusuz su ile çevrili olan bu bölge şehre farklı bir güzellik katmaktaydı. Suyun ve yeşilliğin bolca olduğu bu mevki muhtemelen şehir halkı için önemli dinlenme alanlarını oluşturmaktaydı. Şehrin sakinleri günlük hayatın yorgunluğunu ve stresini buralarda atarak bir nebze rahatlamaktaydılar.

Şehir halkının sakin oldukları konutlar, sahibinin sosyo-ekonomik gücüne ve ailenin büyüklüğüne göre değişmekteydi⁵⁹. Daha çok toprak damlardan oluşan evlerin çoğu iki katlı olup, kullanım alanları, büyüklükleri ve özelliklerine göre oldukça farklı ev tipleri vardı. Mesela Hamam-ı Atik Mahallesi'nde bulunan evler genellikle iki katlı (fevkâni) olup, kullanım alanları ve büyüklükleri farklılık göstermekteydi. Mahallede üst katı iki odalı ve eyvanlı, alt katında (tahtâni) mahzen ve odun damı bulunan evler olduğu gibi⁶⁰ yine aynı mahallede üst katı üç odalı, eyvanı ve alt katta bir odası, kenefi, samanhanesi, ahır ve avlusu olan daha geniş evler de vardı⁶¹. Hamam-ı

⁴⁵ ÇŞS, nr. 379, s. 42/b.2.

⁴⁶ ÇŞS, nr. 379, s. 6/b.3.

⁴⁷ ÇŞS, nr. 379, s. 7/b.1.

⁴⁸ ÇŞS, nr. 379, s. 52/b.1.

⁴⁹ ÇŞS, nr. 379, s. 95/b.1.

⁵⁰ ÇŞS, nr. 379, s. 95/b.1.

⁵¹ ÇŞS, nr. 379, s. 70/b.2.

⁵² ÇŞS, nr. 379, s. 106/b.4; ÇŞS, nr. 379, s. 122/b.2; ÇŞS, nr. 379, s. 124/b.2.

⁵³ ÇŞS, nr. 379, s. 121/b.2.

⁵⁴ ÇŞS, nr. 379, s. 57/b.2.

⁵⁵ ÇŞS, nr. 379, s. 48/b.2.

⁵⁶ ÇŞS, nr. 379, s. 47/b.1.

⁵⁷ ÇŞS, nr. 379, s. 106/b.1.

⁵⁸ ÇŞS, nr. 379, s. 46/b.2.

⁵⁹ Haşim Karpuz, "Türk Evi, Osmanlı Evi", *Osmanlı Kültür ve Sanat*, 10, Ankara, 1999, s. 451.

⁶⁰ ÇŞS, nr. 379, s. 86/b.3.

⁶¹ ÇŞS, nr. 379, s. 121/b.2.

Atik mahallesinde kullanım alanı daha az olan evlere rastlamak da mümkündür. Mesela bu mahallede sadece bir ahır ve bir odadan oluşan evler de vardı⁶².

Şehrin diğer mahallelerinde de iki katlı evler çoğunlukta idi. Nitekim Medrese mahallesinde üst katı iki odalı ve alt katta ahır, samanhaneye, kenef ve bir miktar avlusu olan evler vardı⁶³. Aynı şekilde Hacı Camii mahallesinde üst katı bir odadan oluşan, eyvanı, kileri, ahır, samanlığı (merek), kenefi ve avlusu olan evler de bulunmaktaydı⁶⁴. Diğer taraftan Çukur mahallesinde bulunan bir evin eklentisi ise üst katta iki eyvan ve bir oda, alt katta mahzen, samanlık, ahır, odun damı ile bir miktar avludan ibaretti⁶⁵. Dere⁶⁶ ve Teke⁶⁷ mahallelerinde de iki katlı evlere rastlanılıyordu. Kale mahallesindeki bir ev ise tek kattan oluşmaktaydı⁶⁸.

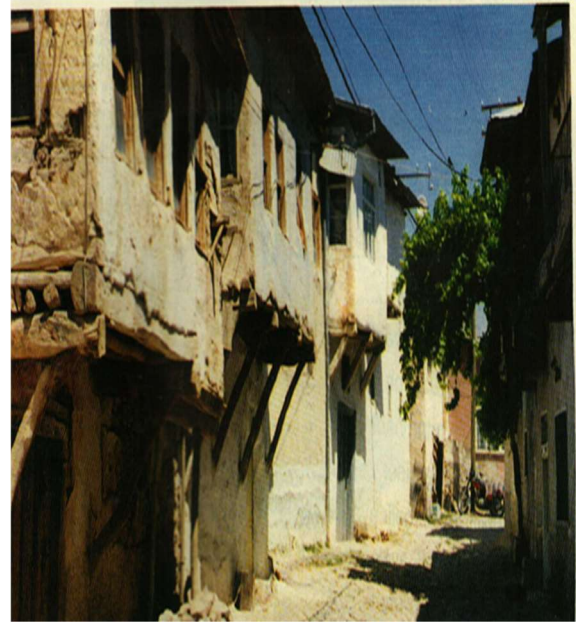
Evin avlulu veya bahçeli olması, ev kadını için oldukça önemlidir. Zira ekmek ve yemek pişirmek, çamaşır yıkama, çamaşır asma, sebze veya meyve kurutmak, hatta odun kesmek gibi oldukça ağır gündelik ev işleri, dış dünyadan ayrı olan bu alanlarda yapılırdı⁶⁹. Yine evin avlu veya bahçesi, kuyusu, havuzu ve yeşil alanlarıyla en fazla kullanılan yaşam alanlarıydı. Zemin kattaki avluya açılan mekânlar ise depo, ahır ve kiler gibi tali işlevler için ayrılmıştır⁷⁰.

Hasılı Çemişgezek şehirdeki evlerde küçük bazı farklılıklar görülse de evlerin geneli iki katlı olup, inşasında taş, kerpiç ve ağaç gibi malzemeler kullanılmıştır. Evlerin çoğu da birbirine yakın mesafelerde, dar aralıklarla birbirlerinden ayrıydılar. Bir evin kullanım alanı ise genellikle alt katta avlu, ahır, ambar damı ve çark, üst katta ise misafir odası, mutfak, oturma odası ve yatak odalarından oluşurdu⁷¹.

Resim 1: Çıkmalı evleriyle bir Sokak Abdullah (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 51).

Resim 2: Çıkmalı evleriyle bir Sokak (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 131).

⁶² ÇŞS, nr. 379, s. 96/b.2.

⁶³ ÇŞS, nr. 379, s. 122/b.2.

⁶⁴ ÇŞS, nr. 379, s. 95/b.1.

⁶⁵ ÇŞS, nr. 379, s. 42/b.2.

⁶⁶ ÇŞS, nr. 379, s. 6/b.3.

⁶⁷ ÇŞS, nr. 379, s. 236/b.1.

⁶⁸ ÇŞS, nr. 379, s. 250/b.1.

⁶⁹ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, Ankara, 1968, s. 66.

⁷⁰ Nur Akın, "Ev", *DİA*, 11, Ankara, 1995, s. 509.

⁷¹ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 97.

Resim 3: Bir evin alt katı (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 135).

Resim 4: Bir evin giriş kapısı (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 127).

Şehirde, ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığı yerlerin başında belgelerde *sûk-ı sultâni* olarak ifade edilen ana çarşı gelmekteydi. Açık artırmaya konu olan satışların çoğu bu bölgede gerçekleşirdi⁷². Açık artırma yoluyla yapılan satışlarda bilhassa borçlu bir şekilde ölen kişinin borcunun ödenmesi için ölüye ait gayrimenkuller dellallar vasıtasıyla çarşıda müzayedeye çıkartılarak en yüksek teklifi veren kişiye satılırdı. Böylece vefat eden kişinin borcu ödenirdi⁷³.

Şehirdeki farklı iş kollarında mal ve hizmet üretimi yapan esnaf örgütlerine ait iş yerleri vardı. Boyacı, kuyumcu, kazarcı, çulcu, taşçı, pabuççu, demirci, değirmenci gibi meslek kollarında gayrimüslimler de hizmet verirdi. Gayrimüslimler arasında hizmetkârlık, rençberlik ve ırgatlık yapanlar da vardı⁷⁴. Bu mesleklerden başka şehirde berber, mumcu, kalaycı, terzi, eskici, pembeci, sünnetçi, semerci, sucu, katırcı, kaltakçı, ihramcı, çarıkçı, palancı ve debbağ gibi esnaf grupları da vardı⁷⁵. Ayrıca şehirdeki bir kısım ekmek fırınları gayrimüslimler tarafından işletilirdi. Şehrin Büyükdere denen mevkinde gayrimüslimlerin çalıştırdıkları fırınlar vardı. Ekmeğin hammaddesi olan un yine burada, fırınların hemen yanındaki su değirmenlerinde üretilirdi. Fırın ve değirmenin yanı başında *bahr* denilen büyük su kaynakları bulunurdu⁷⁶. Ayrıca şehirde *Mahmud Paşa* adında bir ekmek fırını da vardı ve fırının ekmeçisi ise *Kalyos veled-i Musa* adında bir gayrimüslimdi⁷⁷. Çarşı merkezinde de fırıncı dükkânları vardı. Fırıncı dükkânın bir tarafında Abdullah adında birinin dükkânı bulunurken diğer tarafı samanlıktı⁷⁸. Şehirdeki dükkân sayısı ise 19. yüzyılın ikinci yarısında 167-250 arasındaydı⁷⁹.

Şehrin büyük çarşısının dışında mahallelerde de dükkânlar vardı. Hamam-ı Atik mahallesinde bir nalbant dükkânı bulunmaktaydı⁸⁰. Öte taraftan Çukur mahallesinde ise bir han ve hamam vardı. Çukur mahallesindeki u hamam Bayramoğlu Hacı Hüseyin tarafından 1701-1702 (H. 1113) yılında

⁷² ÇŞS, nr. 379, s. 67/b.1.

⁷³ Celalettin Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s. 312.

⁷⁴ BOA. KK. d. 03811: 56-60.

⁷⁵ Uysal Dıvrak, “ XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Çemişgezek ve Köylerinin Müslüman Nüfusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, s. 375.

⁷⁶ ÇŞS, nr. 379, s. 46/b.2.

⁷⁷ ÇŞS, nr. 379, s. 46/b.2.

⁷⁸ ÇŞS, nr. 379, s. 82/b.1.

⁷⁹ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, s. 139-140.

⁸⁰ ÇŞS, nr. 379, s. 121/b.2.

yaptırılmıştır. Yeni Hamam olarak adlandırılan bu yapının yerleşim yeri 416 metre olup mimari açıdan Hamam-ı Atikle (Eski Hamam) büyük oranda benzerlik göstermekteydi⁸¹.

Şehirde çok sayıda dut bahçelerinin olması burada ipekçiliğin yaygın bir şekilde yapıldığını göstermektedir. İpekten imal edilen ipliğin yanı sıra muhtemelen burada yün üretimi de yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Zira bölgede küçükbaş hayvancılığı yaygındı. Yün ve iplik üretimine paralel olarak şehirde boyacılık sektörü gelişmişti. Bu suretle Medrese mahallesinde bir boyahane hizmet vermekteydi⁸². Boyahaneden elde edilen gelirler ile Medrese mahallesinde bulunan *Yusuf Bey Mescidi* ve *Es- Seyyid Ahmed Efendi mektebinin* çalışanlarının ücretleri ödenmekteydi⁸³.

Şehirdeki esnafların en üst yöneticisi olarak *Şeyh-i Seb'a* görev yapardı⁸⁴. Bu vazife evladiyet üzere tasarruf edilirdi⁸⁵. O yüzden baba vefat ettiğinde vazife genellikle erkek evlada intikal ederdi. Ancak çoğu zaman dışarıdan müdahale edilerek göreve başka birilerinin getirildiği de olurdu⁸⁶. Bu durumda gerçek hak sahiplerinin merkeze müracaat etmeleri neticesinde haksızlıklar giderilmeye çalışılırdı⁸⁷. Görevin babadan çocuklara miras olarak kalmasından dolayı birkaç kişinin aynı anda bu vazifeyi yürüttüğü de oluyordu⁸⁸.

Şehir sakinleri günlük yaşantılarının önemli bir kısmını iktisadi mekânlarda geçirirlerdi. Öte taraftan gündelik hayatın önemli odak merkezlerinden bir diğeri de mahkeme binasıydı. Şehir halkının aralarındaki her türlü anlaşmazlıklar bu mekânda çözüme kavuşturulurdu. Ayrıca burası noter ve belediyeçilik hizmetlerinin yürütüldüğü bir yerdi. Dolayısıyla şehir halkının alacak verecek meseleleri, alım-satım, evlenme-boşanma, nafaka, vasi ve vekil ataması gibi her türlü işleri bu binalarda görüşülüp, karara bağlanırdı.

Çemişgezek şehrinde Mahkeme adıyla bir mahallenin olması burada bir müstakil mahkeme binasının olduğu izlenimini vermektedir. Kadının yönetiminde olan mahkemede naib, kâtip ve muhızrlar görev yapmaktaydı. Çemişgezek mahkemesinde görev yapan muhızrların sayısı birden fazla olup, bunların idaresinden sorumlu bir muhızrbaşı vardı. 1691 yılında bu görevi Hasan adında biri yürütmekteydi⁸⁹. Hasan bu görevi uzun yıllar yürütmüş olmalı, zira 1712 yılına ait bir belgede anlaşıldığına göre Hasan'ın ölümü üzerine bu vazifeye Hasan'ın oğlu olan Mehmed adında biri getirilmiştir⁹⁰. Dolayısıyla diğer vazifelerde olduğu gibi, muhızrbaşı öldüğünde çocukları bu işi yapabilecek şekilde yetişmiş ise vazifeleri onlara verilir. Nitekim 1746 yılında Mehmed'in vefatı sebebiyle muhızrbaşığına bu sefer de Mehmed'in oğlu Ebubekir atanmıştır⁹¹.

Çemişgezek mahkemesinde kâtiplik görevini yürütenler birden fazlaydı. Nitekim 1746 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre Çemişgezek kazası mahkemesine *kâtib-i sâni* ataması elzem olduğu için bu vazifeye Abdürrahim getirilmiştir⁹². Abdürrahim 1756 yılında da ikinci kâtip olarak görevini yürütüyordu⁹³.

Kâtiplik vazifesi de evladiyet üzere tasarruf edilirdi. Ancak kanun dışı görevlendirmeler de olurdu. Hakkı olmadığı halde türlü türlü hilelerle bu görevi elde etmeye çalışan kişiler bulunurdu. Mesela 1742 yılına ait bir belgede kâtiplik vazifesini yürüten Ali'nin vefatı sebebiyle bu vazifeye mevtanın oğlu Abdürrahim'in atanması gerekirken Mehmed adında başka birinin getirildiği

⁸¹ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 88.

⁸² VGMA, HD, nr. 537, s. 239.

⁸³ VGMA, HD, nr. 1143, s. 243; BOA. EV. MH.102/48.

⁸⁴ Şeyh Seb'a hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Demiryürek, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri" Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 66, 2013, s. 34-35.

⁸⁵ VGMA, HD, nr. 1100, s. 110.

⁸⁶ VGMA, HD, nr. 1133, s. 284.

⁸⁷ VGMA, HD, nr. 1094, s. 134.

⁸⁸ VGMA, HD, nr. 542, s. 203.

⁸⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 241.

⁹⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 243.

⁹¹ VGMA, HD, nr. 1100, s. 110.

⁹² VGMA, HD, nr. 1100, s. 110.

⁹³ VGMA, HD, nr. 1092, s. 127.

anlaşılmaktadır. Ancak merkeze yapılan müracaat neticesinde Mehmed'in bu görevi haksız yere tasarruf ettiği ortaya çıkınca Abdürrahim bu vazifeye yeniden atanmıştır⁹⁴. Fakat daha sonra tekrardan Abdürrahim haksız yere görevden azledilmiştir. Nitekim 1772 yılında Abdürrahim'in görevini aksattığı ve ahalinin de kendinden razı olmadığı gerekçesiyle naib Mehmed'in merkeze sunmuş olduğu arz neticesinde bu vazifeye Ebubekirzade Hüseyin adında başka biri getirilmiştir⁹⁵. Ancak Abdürrahim hakkındaki bu iddiaların asılsız olduğu aynı yıl ortaya çıkmış ve Ebubekirzade Hüseyin bu görevden azledilerek yeniden Abdürrahim'e görevi iade edilmiştir⁹⁶.

Dolayısıyla kâtiplik görevinin süresinde belirli bir sınırlama yoktu. Atamalar daha çok vefat⁹⁷ veya görevi bırakma⁹⁸ gibi gerekçelerle yapılırdı. Aziller ise genellikle *hilâf-ı inhâ*⁹⁹ nedeniyle yani kadı veya naipler vasıtasıyla merkeze sunulan yalan arzlar sebebiyle yapılan görevlendirmelerde olurdu. Ancak görevini kötüye kullanma ve halkın hoşnutsuzluğu azledilme nedenlerindendi. Nitekim 1752 yılında bu görevi yürüten Hüseyin bin Abdurrahman rüşvet alan, zalim , iftira atan ve güvenilir biri olmadığı gerekçesiyle halkın talebi üzerine bu vazifeden alınarak yerine Mehmed Emin Efendi atanmıştır¹⁰⁰. Mehmed Emin bu vazifeyi 1821 yılında da devam ettirmiştir¹⁰¹. Bu sebeple görevini aksatmayıp, kötüye kullanmayan ve halkın da memnun olduğu kişilerin kâtiplik görevini uzun yıllar sürdürdükleri söylenebilir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Çemişgezek şehrinin fiziki yapısının şekillenmesinde de en önemli etken cami ve mescitlerdi. İktisadi hayatın döndüğü ticari merkezler ve şehrin en küçük yönetim birimi olan mahalleler, bu yapıların etrafında kurulmuştu. İbadetlerin gerçekleştirilmesi için bu tür mabetlerin kurulması zaruruydu. Herkes tarafından bilinen bir yerde toplanabilme, günlük beş vakit ibadetlerini rahat ve huzurlu bir şekilde yapabilme isteğinin yanı sıra Cuma ve bayram namazları gibi özel günlerdeki ibadetlerin cemaatle yapılması gerekliliği, bu müesseselerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. O yüzden Müslüman ahalinin bulunduğu her meskûn mahalde bir cami veya mescit inşa edilmiştir. Bu yapılar konum itibarıyla de mahallelerin merkezinde yer alıyorlardı¹⁰².

İbadetlerin yapıldığı bu müesseseler, aynı zamanda gündelik hayatın sürdürüldüğü merkezlerdi. Buralarda ilim öğrenilir, siyasi ve sosyal işler de görüşülürdü¹⁰³. Bu bağlamda halk ve idareciler arasında iletişim bu yerlerde sağlanır, mahalleye ait işler buralarda görüşülür ve karara bağlanırdı¹⁰⁴. Aynı zamanda Bulunduğu mahallenin birlik ve düzenin sağlanması konusunda idare açısından önemli bir yer teşkil eden bu mekânlar, dini ve dünyevi meselelerin çözümlendiği toplumsal bir kurum özelliğini de taşımaktaydı¹⁰⁵.

16. yüzyılda Çemişgezek şehrinde 1 cami ve 3 mescit bulunmaktaydı. Yelman Bey Camii şehrin tek camisi olduğu için bu yüzyılda Ulu Camii olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca tahrir kayıtlarında Molla Halil ve Hayme Hatun mescitlerinin vakıfları hakkında bilgi verilmektedir. Fakat tahrir defterlerinde bu mescitlerin nerede olduğu belirtilmemiştir. Bunların şehir merkezinde olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁶. Diğer taraftan şehirde Veli Bey Mescidi adında bir mahallenin olması¹⁰⁷ 16. yüzyılda şehirde böyle bir mescidin var olduğunu da göstermektedir. Zira 18.

⁹⁴ VGMA, HD, nr. 1100, s. 108.

⁹⁵ VGMA, HD, nr. 1082, s. 147.

⁹⁶ VGMA, HD, nr. 1093, s. 38.

⁹⁷ VGMA, HD, nr. 1100, s. 108.

⁹⁸ VGMA, HD, nr. 1100, s. 110.

⁹⁹ VGMA, HD, nr. 1093, s. 38.

¹⁰⁰ VGMA, HD, nr. 1100, s. 111.

¹⁰¹ VGMA, HD, nr. 568, s. 92.

¹⁰² Yılmaz Can, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s. 26-27,103.

¹⁰³ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983, s. 25.

¹⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007, s. 154

¹⁰⁵ İsmail Kıvrım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2005, s. 37-38.

¹⁰⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 159-162.

¹⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 62.

yüzyılda bu mescidin şehir halkına hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1701 yılında mescidin boş kalan imamlık görevine yeni bir atama yapılmıştır. Ayrıca 1725 yılında mescitte temizlik işlerini yapması için bir ferraş da görevlendirilmiştir¹⁰⁸.

Çemişgezek şehrindeki Müslüman nüfusun artmasına mukabil yeni cami ve mescitler inşa edilmiştir. Nitekim hurufat defterlerinden şehirde 26 cami ve mescidin ismi tespit edilmektedir. Hayır sahipleri tarafından yaptırılan ve her biri birer vakıf eseri olan bu cami ve mescitlerin çoğunluğu kurucusunun ismiyle anılırdı. (bkz. Tablo-2).

Genellikle şehrin her mahallesinde bir cami veya mescit bulunurdu. Ancak kimi mahallelerde birden fazla ibadethaneye rastlamak mümkündü. Mesela Hamam-ı Atık Mahallesinde 1725 yılında İbrahim Çavuş vakfı mescidi ile Yusuf Aladdin Bey vakfına ait başka bir mescit daha vardı¹⁰⁹. Bu mescitlerin biri daha sonraki yıllarda ihtiyaca binaen camiye dönüştürülmüş olmalıdır. Zira bazı arşiv belgelerinde 1798 ve 1831 yıllarında bu mahallede bulunan camiye yapılan görevlendirilmelerden bahsedilmektedir¹¹⁰.

Veli Bey Mahallesinde bulunan mescidin yanı sıra burada mahalle sakinlerince yeni bir cami de inşa ettirilmiştir¹¹¹. Öte taraftan Medrese mahallesinde de Medrese Camii veya Yelmaniye Medresesi Camii isminde bir caminin var olmasına rağmen Yusuf adında bir hayır sahibi mahalleye yeni bir mescit yaptırmıştır¹¹². Belgelerde *Yusuf Bey Mescidi*¹¹³ olarak da zikredilen bu müessesenin çalışanlarının ücretleri yine aynı mahallede bulunan bir boyahaneden karşılanıyordu¹¹⁴. Dolayısıyla mescidin diğer bir ismi de *Boyahane Mescidiydi*¹¹⁵. Muhtemelen mescit de boyahane çalışanlarının rahatlıkla günlük ibadetlerini yapabilmeleri için işletmeye yakın bir yerde inşa ettirilmiştir.

Bazı mescitler cemaatlerinin artmasıyla birlikte camiye çevrilmiştir. Mesela Çukur mahallesinde *El-Hâc Hüseyin*'in inşa ettirdiği mescit, daha sonraları minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür¹¹⁶. Diğer taraftan 1767 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Mahkeme Mahallesinde bulunan mescit de Ahmed adındaki bir hayır sahibi tarafından minber ekletilerek camiye çevrilmiştir. Camideki hatiplik vazifesini yapması için de Ahmed'in oğlu Süleyman ücretsiz bir şekilde görevlendirilmiştir¹¹⁷.

Şehirde gayrimüslim tebaaya ait mabetler de bulunmaktaydı. 19. Yüzyılın ikinci yarısında şehirde dört kilise vardı¹¹⁸. Bunlardan *Surp Asdvadzadzin* ve *Surp Torus* adlı iki kilise Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı Üç Bey mahallesindeydi¹¹⁹. Aynı mahalledeki Müslümanlar da günlük ibadetlerini Molla Mustafa Mescidinde yerine getirirlerdi¹²⁰. Ayrıca Çukur mahallesinde de Meryem Ana kilisesi vardı¹²¹.

¹⁰⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 241; VGMA, HD, nr. 1083, s. 275.

¹⁰⁹ VGMA, HD, nr. 1083, s. 275.

¹¹⁰ VGMA, HD, nr. 565, s. 77; VGMA, HD, nr. 543, s. 138.

¹¹¹ VGMA, HD, nr. 1094, s. 135.

¹¹² VGMA, HD, nr. 1099, s. 19.

¹¹³ VGMA, HD, nr. 1133, s. 285; VGMA, HD, nr. 1143, s. 243.

¹¹⁴ VGMA, HD, nr. 1143, s. 243.

¹¹⁵ VGMA, HD, nr. 565, s. 78.

¹¹⁶ BOA. EV. MH. 22/174; VGMA, HD, nr. 541, s. 176.

¹¹⁷ VGMA, HD, nr. 1099, s. 20.

¹¹⁸ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, s. 139.

¹¹⁹ V. Bardizaktsi-B.Nataryan-K.Sirvantsdyants, *Palu-Harpur 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar*, II, İstanbul, 2010, s. 461.

¹²⁰ VGMA, HD, nr. 1099, s. 19.

¹²¹ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, s. 165.

Tablo 2: Çemişgezek Şehrinde Bulunan Camii ve Mescitler (1690-1823)

S. No	Camii ve Mescitler	Bulunduğu Mahaller
1.	Süleymaniye Camii ¹²²	Kale Mahallesi
2.	Çukur Mahallesi Camii (el-Hâc Hüseyin Mescidi) ¹²³	Çukur Mahallesi
3.	Yelmaniye Medresesi Camii (Medrese Camii) ¹²⁴	Medrese Mahallesi
4.	İbrahim Çavuş Vakfı Mescidi ¹²⁵	Hamam-1 Atik Mahallesi
5.	Yusuf Aladdin Bey Vakfı Mescidi	Hamam-1 Atik Mahallesi
6.	Hamam-1 Atik Camii ¹²⁶	Hamam-1 Atik Mahallesi
7.	Mahkeme Camii ¹²⁷	Mahkeme Mahallesi
8.	Veli Bey Mahallesi Camii ¹²⁸	Veli Bey Mahallesi
9.	Veli Bey Mescidi ¹²⁹	Veli Bey Mahallesi
10.	Hacı Camii ¹³⁰	Hacı Camii Mahallesi
11.	Hacı Mustafa Ağa Camii ¹³¹	Ubur Bey Mahallesi
12.	Üsbek (Üstek) Mahallesi Camii ¹³²	Üsbek Mahallesi
13.	El-Hâc Mustafa Ağa Camii ¹³³	Şuyud Bey Mahallesi
14.	Yusuf Bey Mescidi (Boyahane Mescidi) ¹³⁴	Medrese Mahallesi
15.	Aşağı Mahalle Mescidi ¹³⁵	Aşağı Mahalle
16.	Hamam Mescidi ¹³⁶	Çukur Mahallesi
17.	Molla Mustafa Mescidi ¹³⁷	Üç Bey Mahallesi
18.	Hacı Şükri Camii ¹³⁸	
19.	Yunus Camii ¹³⁹	
20.	Haccac Camii ¹⁴⁰	
21.	Hacı İbrahim Mescidi ¹⁴¹	
22.	Hacı Bektaş Mescidi ¹⁴²	
23.	Hacı Tanrıverdi Camii ¹⁴³	
24.	Şud Bey Camii ¹⁴⁴	
25.	Avid Bey Mescidi ¹⁴⁵	
26.	Fettah Beyzade Osman Efendi Mescidi ¹⁴⁶	

Çemişgezek şehrinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli merkez Medrese Mahallesi idi. Bu mahallede bulunan Yelmaniye Medresesi 16. yüzyıldan itibaren şehir halkına hizmet vermekteydi¹⁴⁷. Medresenin kitabesinden anlaşıldığına göre, müessese Osmanlıdan önce

¹²² BOA. EV. MKT. 1970/18; BOA. EV. MKT. 1599/322; BOA. EV. MKT. 1864/66.

¹²³ BOA, HAT, 1599/67; VGMA, HD, nr. 537, s. 240.

¹²⁴ VGMA, HD, nr. 1094, s. 133; VGMA, HD, nr. 1140, s. 248.

¹²⁵ VGMA, HD, nr. 1083, s. 275.

¹²⁶ VGMA, HD, nr. 565, s. 77.

¹²⁷ VGMA, HD, nr. 1158, s. 149.

¹²⁸ VGMA, HD, nr. 1094, s. 135.

¹²⁹ VGMA, HD, nr. 1083, s. 275.

¹³⁰ VGMA, HD, nr. 1098, s. 242.

¹³¹ VGMA, HD, nr. 1099, s. 20.

¹³² VGMA, HD, nr. 565, s. 76.

¹³³ VGMA, HD, nr. 565, s. 78.

¹³⁴ VGMA, HD, nr. 1143, s. 243; VGMA, HD, nr. 1083, s. 275.

¹³⁵ VGMA, HD, nr. 1094, s. 134.

¹³⁶ VGMA, HD, nr. 1098, s. 242.

¹³⁷ VGMA, HD, nr. 1099, s. 19.

¹³⁸ VGMA, HD, nr. 1098, s. 242.

¹³⁹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 243.

¹⁴⁰ VGMA, HD, nr. 1099, s. 20.

¹⁴¹ VGMA, HD, nr. 1098, s. 242.

¹⁴² VGMA, HD, nr. 1098, s. 243.

¹⁴³ VGMA, HD, nr. 537, s. 239.

¹⁴⁴ VGMA, HD, nr. 537, s. 239.

¹⁴⁵ VGMA, HD, nr. 1133, s. 285.

¹⁴⁶ BOA. EV. THR. 266/69.

¹⁴⁷ BOA. TT. d. 552, s. 54a.

Timur devrinde Taceddin Yelman Bey tarafından yaptırılmıştır¹⁴⁸. Medresenin unsurları arasında bir zaviye ve cami de bulunmaktaydı¹⁴⁹. 16. yüzyılda şehrin tek eğitim müessesesi olan Yelmaniye Medresesi 20. yüzyılın ortalarına kadar faaliyetini devam ettirmiştir¹⁵⁰. Daha sonra medresenin etkinliğini yitirmesi sebebiyle medrese bölümü tamamıyla kaldırılarak camiye dönüştürülmüştür¹⁵¹. Bugün de sadece camiye dönüştürülmüş olan bu kısım mevcuttur.

Medrese mahallesinde bulunan Hamidiye Medresesi de yüksek eğitim veren diğer bir müesseseydi. Sultan II. Abdulhamid tarafından yaptırılan medresenin yapım tarihi bilinmemektedir¹⁵². Ancak 1892 yılına ait bir belgede, medresenin belgedeki tarihten bir sene önce inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla medresenin inşa tarihinin 1891 yılı olduğu söylenebilir¹⁵³. Sonrasında medresesinin yanında bir kütüphanenin yaptırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. 1893 yılında hem kütüphane inşası için hem de medresenin suyollarının onarımı ve bakımı için gerekli olan paranın tespiti hususunda bir keşif yapılmıştır. Yapılan keşifte bu işler için 9101 kuruşluk bir maliyet tespit edilmiştir¹⁵⁴.

Resim 5 Hamidiye Medresesi (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 85).

Hamidiye Medresesi 1899-1900 yılında Müderris Tefik Efendi'nin uhdesinde bulunuyordu ve toplam 47 öğrenci burada eğitim alıyordu¹⁵⁵. Şehir önemli eğitim merkezlerinden biri olan bu müessese medreselerin kaldırılmasından sonra adliye binası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fakat daha sonra da bina özel şahıslara satılmış ve konut haline getirilmiştir. Bugün de halen konut olarak kullanılmaktadır¹⁵⁶.

¹⁴⁸ “Emere bi imareti’l-medreseti’l-mübarek el-melikü’l-adil Taceddin Yelman bin Keykubad bin Halidi Kürdi fi eyyami Timurhan min Maverai’n-Nehir Haladallahu Devlete Hüma”.

¹⁴⁹ *VGMA, HD, nr. 1098, 241,242; BOA. C. MF. 128/06360.*

¹⁵⁰ Alpay Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliği’nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında), Ankara, 2002, s. 328.

¹⁵¹ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 84.

¹⁵² Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 85.

¹⁵³ *BOA. EV. MKT. 2009/140.*

¹⁵⁴ *BOA. EV. MKT. 2086/272.*

¹⁵⁵ Ünal Taşkın, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, s. 1344-1345.

¹⁵⁶ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 86.

Çemişgezek'te yükseköğretimin verildiği diğer bir müessesese de Balaban Medresesiydi. Fakat bu müessesinin hangi mahallede faaliyet gösterdiği bilinmemektedir¹⁵⁷.

Medrese mahallesinde hizmet veren yüksek eğitim kurumlarının dışında, daha alt kademelerdeki öğrencilere eğitim veren mektepler de vardı. Bu mahallede *Es-Seyyid Ahmed Efendi* adlı bir hayır sahibi tarafından yaptırılan mektep 18. yüzyılın ilk yarısında faaliyetini devam ettiriyordu. Vakfın kurucusu olan Seyyid Ahmed aynı zamanda vakfın idaresinden sorumlu olup mütevellî görevini yürütüyordu. Müessesenin hizmetlerini aksatmadan sürdürmesi için yine aynı mahallede bulunan meyveli ve meyvesiz bir büyük bahçe ile boyahanenin kira gelirleri mektebin vakfına aktarılıyordu¹⁵⁸.

Medrese mahallesinin dışında diğer mahallelerde de alt seviyede öğretim veren eğitim müesseseleri vardı. Bunlardan biri Mescit Mahallesindeydi¹⁵⁹. Ayrıca yerini bilemediğimiz Fettah Beyzade Osman Efendi Mescidinin hemen karşısında da bir mektep bulunmaktaydı¹⁶⁰. Diğer taraftan 19 yüzyılın sonlarına doğru şehrin çarşında bir Rüştiye mektebi faaliyet göstermekteydi. Ayrıca bu tarihlerde Hacı Camii civarlarında da bir mektep vardı. Bu okulların dışında Çukur mahallesinde ise Müslümanların eğitim gördüğü okulların yanı sıra Ermeni ve Protestanlara eğitim veren mektepler de vardı¹⁶¹.

Öte taraftan bazı okullar da camilerin bünyesinde hizmet vermekteydi. Mesela bulunduğu mahal belli olmayan el-Hâc Tanrıverdi Camii'nin havlusunda *el-Hâc Mehmed* yeni bir mektep inşa ettirmiştir. 1799 yılında mektebin *mu'alim-i sibyân* kadrosuyla alakalı bir görevlendirme yapılmıştır¹⁶². Ayrıca Süleymaniye Camii yakınlarında da *bir bâb sibyân* mektebi bulunmaktaydı¹⁶³.

Şehir halkının su ihtiyaçları vakıf eserleri olan çeşmelerden karşılanırdı. Şehrin en önemli su tedarikçilerinden biri *Baş Çeşme* idi. Çeşmenin suyollarının bakım ve onarımından sorumlu bir görevlisi vardı. Bu vazife 1700 yılında Arkil adında bir gayrimüslime verilmişti¹⁶⁴. Arkil görevini 1707 yılında da devam ettirmiştir¹⁶⁵.

Şehirdeki suyollarının onarım ve bakım hizmetleri genelde gayrimüslimler tarafından yapılırdı. Nitekim Süleymaniye Camii suyollarının bakım ve onarım işleri gayrimüslimlere verilmişti. Mesela 1723 yılında caminin suyolcusu olan Arapgir ölünce bu vazife Arapgir'in oğulları olan Asadur ve Seros'a intikal etmiştir¹⁶⁶. Daha sonraki yıllarda da gayrimüslimler caminin suyolculuğu vazifesini devam ettirmişlerdir. Zira 1765 yılında günlük iki akçe ücretle bu vazifede bulunan Arakya ölünce görevi torunları olan Bağrasdar, Aper ve Peylü adlı kişilere kalmıştır¹⁶⁷. Fakat şehrin suyollarının bakım işiyle uğraşan Müslümanlar da vardı. Nitekim 1718 yılında Ebubekir adında birinin günlük iki akçe ücret karşılığında bu vazifeyi yürüttüğü anlaşılmaktadır¹⁶⁸. Ayrıca Yelmaniye Medresesinin suyollarının bakımı da Müslümanlar tarafından yapılmaktaydı. 1747 yılında bu iş için günlük bir akçe ücretle Mehmet adında birinin ataması yapılmıştır¹⁶⁹. 1765 yılında ise Mehmed'den boşalan kadroya Seyyid İsmail isminde biri yine günlük bir akçe ücret ile atanmıştır¹⁷⁰.

¹⁵⁷ BOA. EV. MKT. 77/244.

¹⁵⁸ BOA. EV. MH.102/48.

¹⁵⁹ BOA. EV. THR. 266/269.

¹⁶⁰ BOA. EV. THR. 266/260.

¹⁶¹ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, s. 174.

¹⁶² VGM, HD, nr. 565, 78.

¹⁶³ BOA. EV. MH. TİK. 01/19, s. 118.

¹⁶⁴ VGMA, HD, nr. 1098, s. 241.

¹⁶⁵ VGMA, HD, nr. 1133, s. 284.

¹⁶⁶ "Çemişgezek kazasında Câmî-i Kebîr vakfında suyolcusu olan Arapgir nâm zimmî mürd olmağla sulbî oğulları Asadur ve Serosa 'inâyet" (VGMA, HD, nr. 1083, s. 275).

¹⁶⁷ VGMA, HD, nr. 1099, s. 19.

¹⁶⁸ VGMA, HD, nr. 1133, s. 286.

¹⁶⁹ VGMA, HD, nr. 1100, s. 109.

¹⁷⁰ VGMA, HD, nr. 1099, s. 19.

Resim 6: Baş Çeşme (Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, s. 90).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nden önce Çemişgezek'te egemenlik kuran çok sayıda uyarlığın izine rastlamak mümkündür. Osmanlı döneminde şehirde Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşıyorlardı. Hristiyanlar arasında farklı etnik ve mezheplere mensup olan topluluklar da vardı. Değişik inançlara ait olan bu topluluklar ibadetlerini huzur ve güven içinde yaparak sosyal ve ekonomik hayatta aktif rol oynamışlardır. Hatta 16. yüzyılda şehirdeki Gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan daha fazla olup bunlar beli başlı mahallelerde toplanmışlardı. Ancak sonraki yıllarda şehrin neredeyse bütün mahallelerinde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı görülmektedir. Ayrıca farklı etnik ve inançlara sahip olan bu toplulukların evleri birbirbirine bitişik olup yakın komşuluk ilişkileri de kurmuşlardır.

16. yüzyılda küçük ölçekli bir yerleşim yeri olan Çemişgezek şehrinde, dini ve eğitim kurumları oldukça az olup, bu yüzyılda şehir merkezinde bir camii, üç mescit ve bir medrese vardı. Ancak sonraki dönemlerde yaptırılan yeni dini ve eğitim müesseseleri ile şehrin çehresi değişmiştir. Genellikle banilerinin ismiyle anılan bu yapıların etrafında da yeni mahalleler oluşturulmuştur. Yeni kurulan bu yerleşim yerleri de adlarını çoğunlukla oradaki cami ve mescitlerden almışlardır. Her mahallede genellikle bir cami veya mescit bulunurken kimi mahallelerde birden fazla ibadethaneye de rastlamak mümkündür.

Şehrin çevresinde önemli su kaynakları bulunuyordu. Bağ, bahçe gibi yeşil alanlarla çevrili olan mahallerdeki bir kısım evler ve bazı işletmeler bu akarsu veya derelerin hemen yanındaydı. Öte taraftan mahallelerdeki evler genellikle iki katlı olup, genişlikleri ve kullanım alanları farklıydı. Fakat tek katlı evler de mevcuttu.

Çemişgezek'te diğer birçok Osmanlı şehirlerinde de rastlayabileceğimiz, demirci, pabuççu, değirmenci, ekmekçi, kuyumcu, boyacı, eskici, kalaycı, mumcu, semerci, pembeci, berber, terzi ve debbağ gibi değişik iş kollarına ait esnaf grupları bulunmaktaydı. Bu meslek kollarında çalışanlar arasında çok sayıda gayrimüslim esnaf da vardı. Ayrıca şehirdeki suyollarının bakım ve onarım işini genelde gayrimüslimler yapardı. Bu bağlamda, şehrin su ihtiyacının büyük oranda sağlandığı en önemli kaynaklardan biri olan Baş Çeşme ile şehirdeki Müslümanlara ait en büyük ibadet

merkezi olan Süleymaniye Camii suyollarının bakımı ve tamir işleri gayrimüslim ahali içinden bu görevi yürütebilecek uzman kişilere verilmişti.

Şehirdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri çoğunlukla Medrese mahallesinde yürütülmekteydi. Bu mahallede yüksek eğitim veren iki medrese ile daha alt seviyede eğitim faaliyetlerinin verildiği okullar vardı. Medrese mahallesinin haricinde, başka mahallelerde de alt seviyede eğitim veren okullara rastlamak mümkündü. Ayrıca bir kısım mektepler ise camilerin bünyesindeydi. Ayrıca şehirde gayrimüslim tebaaya ait eğitim veren müessesler de yer alıyordu.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (VGMA, HD)

537, 541, 542, 543, 565, 1083, 1084, 1092, 1094, 1098, 1099, 1100, 1133, 1140, 1143, 1158 numaralı defterler.

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkaf Defterleri Mektubi Kalem (EV. MKT.): 2009/140, 2086/272, 1970/18, 1599/322, 1864/66 numaralı defterler.

Evkaf Defterleri Muhasebe Kalem (EV. MH.): 22/174, 102/48 numaralı defterler.

Evkaf Tahrirat (EV. THR.): 266/69 numaralı defter.

Evkaf Defterleri Tamirat ve İnşaat Kalem (EV. MH. TİK.): 01/19 numaralı defter.

Kamil Kepeci Cizye Muhasebe Kalem (KK. d.): 3811 numaralı defter.

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.): 552 numaralı defter.

Cevdet Maarif (C. MF.): 128/06360 numaralı defter.

Hat-ı Hümayun (HAT.): 1599/67 numaralı defter

1.3. Çemişgezek Şer‘iyye Sicilleri (ÇŞS.)

378, 379, 380 numaralı defterler.

1.4. Harput Şer‘iyye Sicilleri

A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde Bulunan: 38244-III demirbaş numaralı defter.

2. Seyahatnameler

Evlıya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul, 1999.

3. Araştırma ve İncelemeler

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983.

BARDİZAKTİ V.- NATARYAN, B.- SIRVANTSDYANTS, K. , *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar*, II, İstanbul, 2010.

BİLGİÇ, Emin, “Anadolu’nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, *Bellekten*, X/39, Ankara, 1946, s. 381-423.

BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyılın Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, Ankara, 2002.

CAN, Yılmaz, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.

CANÇELİK, Ali, “Şehirler ve Semboller”, *Şehir Üzerine Düşünceler* (Editör Hasan Taşçı, Nureddin Nebati), İstanbul, 2014, s. 28-45.

DAVUTOĞLU, Ahmet, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul, 2016.

DEMİRYÜREK, Mehmet, “Şeyh-i Seb‘alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri’ Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 66, 2013, s. 17-42.

- DIVRAK, Uysal, “ XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Çemişgezek ve Köylerinin Müslüman Nüfusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 8/41, 2015, s. 371-380.
- DOĞAN, İsmail, “Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarılması Gereken Dersler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35/1-2, 2002, s. 15-23.
- DÜZBAKAR, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, S. 5, 2003/2, s. 97-108.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII. TTK. Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, 1981, s. 1265-1274.
- GÖGER, Veysel, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.
- GÜNER, Bülent- ÇİTÇİ, M. Dursun, “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 21-48.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007.
- İLHAN, ŞAHİN, “Osmanlılar’da Şehir”, *DİA*, 38, 2010, s. 446-449.
- KARAGÖZ, Mehmet, “Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler XV-XVIII Yüzyıl”, *Osmanlı*, c. IV, Ankara, 1999, s. 103-110.
- KARPUZ, Haşim, “Türk Evi, Osmanlı Evi”, *Osmanlı*, 10, Ankara, 1999, s. 450-456.
- KINAL, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1987.
- KIVRIM, İsmail, “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, Gaziantep, 2009, s. 231-255.
- KIVRIM, İsmail, *Şer’iye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2005.
- KOŞA, Hamit, Zübeyr, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara, 1976.
- KUBAN, Doğan, “ Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 7, 1968, s. 53-73.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Şehir”, *DİA*, 38, 2010, s. 441-446.
- Nur Akın, “Ev”, *DİA*, 11, Ankara, 1995, 507-512.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, 2009.
- ÖZBEK, Abdullah, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek, Çemişgezek Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği Yayınları*, 1997.
- UZUN, Celalettin, *17. Yüzyılda Harput*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2016.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999.
- ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul, 1992, s. 367-390.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989.
- TAŞKIN, Ünal “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, s. 1327-1353.
- YAPICI, Süleyman, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*, Tunceli, 2013.

